

Isidro Wenceslao's Account of the Philippine Revolution and the Philippine-American War: A Reading

JOAQUIN JOSE MARI C. SUMPAICO III, S.J.

ABSTRACT

In 1958, Isidro Wenceslao y Bustamante, Katipunero and educator, wrote in his native tongue his memoirs about the wars of the Filipinos against Spain and the United States. There he recalled the situation of the fledgling Filipino nation at the turn of the 19th century. He also detailed his observations on and participation in the Katipunan and eventually the Revolutionary Government.

Through his memoirs and some hindsight on the Revolution, one may be able to glimpse some patterns

of nation-building that the Philippines experienced first-hand: deficient proper education, lack of broad vision, and a call for genuine leadership—essential needs that being sought after to this day.

KEYWORDS

Isidro Wenceslao, memoir, Katipunan, Gen. Gregorio del Pilar

INTRODUCTION

Listening to some whimsical stories of elders while growing up helps the day-to-day narratives of the older generation to be preserved as legends. But how about those stories that are more elaborated, honest, and truthful? They may very well give us a better understanding of how life was back then. These fleshed-out narratives make the stories of our elders very much like our own.

Memoirs are examples of these narratives. They provide us the privilege of seeing beyond our horizons through the eyes of our forebears. Furthermore, they allow us to learn from past experiences and reconsider our choices today that will affect future generations.

When the author's grandmother, Dr. Iluminada Wenceslao Sumpaico, passed away in 2001, her children went through the items she left behind for safekeeping. Some of these mementos were her father's—the *Katipunero* and *Maestro Kapitan* Isidro Wenceslao. These items were

presented within the family for everyone to appreciate the important things she held dear. One curated item that caught everyone's attention was a type-written account of Wenceslao's experiences during the Philippine Revolution and the Philippine-American War.

This memoir is the topic of this reading; it is a primary source and a unique perspective on the history of the incipient Philippine Republic through the lens of Isidro Wenceslao. His experiences serve as another jigsaw piece in reconstructing the history of the Revolution, as well as provide lessons drawn therefrom. If we read Wenceslao's memoirs from our point of view today and with proper hindsight, we may even identify recurring generational patterns that aid or even hinder the growth of our nation.

With Spain and without Spain they would always be the same, and perhaps, perhaps worse! Why independence if the slaves of today will be the tyrants of tomorrow? And they would be without doubt, because he loves tyranny who submits to it. Señor Simoun, while our people may not be prepared, while they may go to battle beguiled or forced, without a clear understanding of what they have to do, the wisest attempts will fail and it is better that they fail, because why commit the wife to the husband if he does not sufficiently love her if he is not ready to die for her?¹

In Jose Rizal's *El Filibusterismo*, the native priest Padre Florentino addresses the failed dreams of freedom and justice treasured by the dying Simoun. It is within these

lines where we see Rizal's ideal of what Filipino leaders should be as he found himself amidst a country so helpless and hopeless.

Rizal emphasizes a selfless love that will enable the leader to go beyond one's self and always think of the greater good of the nation. Such a characteristic, Rizal points out, would provide the leader with a signpost that will inspire and guide his people.

Unfortunately, the Philippines seems to have a shortage of such ideal people. We seldom hear or witness them as we go on in our daily lives. We lack heroes. We lack people who constantly live their good habits, which are otherwise known as virtues.

"Ang hindi marunong lumingon sa pinanggalingan ay hindi makararating sa paroroonan" is a classic phrase also attributed to (but not proven to be by) Rizal. This paper aims to look back in history through the eyes of an individual and see what we may learn from those who lived before us. In this case, we shall go through a first-hand historical source about the succeeding years after Rizal was executed—the years of the Revolution.

SUMMARY

In 1958, Isidro Wenceslao y Bustamante wrote in Filipino his memoirs about our wars against Spain and the United States.² In his writings, he recalled the situation of the fledgling nation at the turn of the 19th century. He also

detailed what he witnessed and did under the Katipunan and eventually the revolutionary government.

He starts his account by sharing his background.

Akong Isidro Wenceslao at Bustamante ay kumita ng unang liwanag sa nayon ng Pitpitan, bayan ng Bulakan, lalawigan ng Bulakan ng ika-13 ng buwan ng Mayo ng taong 1878. Ako ang pangalawang anak ng mag-asawang Daniel Wenceslao at Bernarda Bustamante. Sa gulang walong taon ay nagsimula ng pagaaral sa ilalim ng isang guro sa nayon na ang pangalan ay Claudio Godoy, lumpo. Pagkatapos dito ay pumasok sa paaralang bayan sa kabayanan na pinamamahalaan ni Maestro Agaton Achoy. Nang taong 1893 ay nagpatala sa Escuela Normal de Maestros sa Maynila na pinamamahalaan ng mga paring Heswita. Nang ika-12 ng Mayo ng taong 1896 ay umanib sa Katipunan ng may pamagat na KAMALMAHALAN AT KATAASTAASANG KATIPUNAN NG MGA ANAK NG BAYAN.³

Two matters may have influenced his decision to enter the Katipunan: his peers at the Jesuit school⁴ and his closeness to his cousins—the brothers Julian and Gregorio del Pilar. These factors may not have only introduced him to the Katipunan, but also implicated him in the brewing conflict during that time.

As the school year of 1896 was beginning, the existence and objectives of the Katipunan were discovered by the *padre cura* of Tondo, Mariano Gil. This event alarmed some

of Wenceslao's schoolmates, but encouraged him more to actively join the Revolution:

Dahil din sa paglaganap ng nagaapoy na himagsikan ang aking mga kasamahang nagaaral sa ESCUELA NORMAL DE MAESTROS ay napilitan ding magsiuwi sa kani-kanilang bayan at nagkataon namang siyang pagdating ng aking ama upang ako'y iuwi na sa Bulakan sa nayon ng Pitpitan.

Nang malaman ng magkapatid ng Julian at Gregorio ang aking pagdating ay ipinatawag agad upang makisama sa paguusapan at pagpapasyahan kung ano ang dapat gawin sa kasalukuyang nangyayari.⁵

The cousins, together with a group of other men in their area, decided to place themselves under the command of Gen. Eusebio Roque, known as Maestrong Sebio.⁶ This was the moment when the group got their first taste of battle. Isaac Cruz, Jr. writes in his brief biography of Gen. Gregorio del Pilar:

Goyo [del Pilar] presented himself to Maestrong Sebio and got his first baptism of fire in the Battle of Kakarong which began on December 28, 1896. The battle lasted for four days and Lt. del Pilar was grazed by a bullet on the forehead. Isidro [Wenceslao] was hit on his left forearm, the bullet passing through his arm.⁷

Returning from the Battle of Kakarong, Isidro discovered a more tense situation in his hometown. He

found that the home of his family was torn down as instructed by the *padre cura* of Malolos. His father had to bring him to the pineapple patch and hide him there for fear that the *cazadores* and the *guardia civil* might know of his presence. Isidro was then brought some two towns away to the house of a Filipino priest's sister to recuperate from his wounds.

Isidro recuperated for two months. He returned to action in time to participate in a series of skirmishes, starting with an ambush against the group of the *padre cura*. After these battles, the revolutionaries were able to gather arms and even defectors from the Spanish infantry and civil guard. These advances by the guerilla group were relayed to the then leader of the revolution, Emilio Aguinaldo. In Biak-na-Bato, where the Philippine Republic was founded,⁸ del Pilar met with Aguinaldo for the first time. Wenceslao recounted in his memoirs:

Makaraan ang ilang araw, kami ay umakyat sa Biyak-na-Bato at ipinagbigay alam sa Hen. Aguinaldo ang naging wakas ng pagkatambang sa pangkat ng Kura sa nayon ng Mambog. Pagkatapos makapagbigay-alam, si Ten. del Pilar ay humingi ng pahintulot na masalakay namin ang mga kazadores na nahihimpil sa bayan ng Paombong, Bulakan.⁹

The September 1897 raid in Paombong was a success. The del Pilar group captured much-needed arms and neutralized the Spanish forces in the town. Aguinaldo was elated by the events. In his memoirs, Aguinaldo recounted the potential he saw in the group led by Gregorio:

... I received a letter from Major Gregorio H. del Pilar telling me how he captured the town of Paombong from the Spaniards. In my joy, I promoted him for the second time to the rank of lieutenant colonel. I also promoted in rank his deserving men.¹⁰

The men stayed at Biak-na-Bato until December 1897, when peace negotiations between the leaders of the revolutionists and the Spanish government reached a pact. The pact consisted of the promise of reforms and reparation by the Spanish government in exchange for the deportation of some Filipino leaders. Del Pilar, together with thirty-nine others, accompanied Aguinaldo in voluntary self-exile. Four hundred thousand pesos were compensated by the Spanish government to Aguinaldo upon his arrival in Hong Kong.¹¹

Peace momentarily set in. The morale of the people was high. Yet before del Pilar left for Hong Kong, he gave some cunning instructions to his men including Wenceslao who recounted:

*Tinagubilinan kami sa pagdating sa Pitpitan, Bulakan ay piliin ang mga sirang baril na siyang ihaharap sa Pamahalaang Kastila sa Bulakan. Yaong matitibay at buo ay ilagay sa isang mabuting taguan upang magamit sa mga araw na darating.*¹²

Del Pilar, and probably Aguinaldo, correctly read the dangers behind the pact. The Spanish government did not fulfill its promise of reform and reparation. The revolutionaries merely saw the event as a stepping stone in

continuing the fight for independence. Historian Gregorio Zaide wrote in *The Philippine Revolution*:

The Spanish authorities tried to stop the Revolution by bribing revolutionary leaders with money and had no intention of granting the needed reforms and improving the conditions of the country. On their part, the revolutionary leaders accepted Spanish money, but with the idea of using this gold to carry on the fight for independence.¹³

The failure of the Pact of Biak-na-Bato initiated a new phase in the war against Spain. On 31 May 1898, del Pilar arrived from Hong Kong with five hundred newly purchased Amber guns. His group, now properly armed, began raiding the barracks of the Spanish *guardia civil* and *cazadores*. The Spaniards, caught off-guard, were neutralized.

After less than a month, the Spaniards surrendered at Bagumbayan. People were jubilant. Del Pilar was again promoted in rank to general. This enabled him to reorganize his troops into a brigade. He, however, wasted no time in moving into other towns, and delegated this task to his brigade which moved to Kalookan, Tondo and Binondo.¹⁴ These movements were brought to naught when the Spanish Government, in connivance with the American forces, already surrendered Intramuros to the United States. The men, losing their objective to defeat the Spanish seat of power, were ordered back to Bulakan to regroup.

Hostilities with the Americans started in February 1899. Del Pilar's brigade was again called into action to help out the "black guards" of Gen. Antonio Luna in Kalookan.¹⁵ Wenceslao remembered how much the brigade he was in suffered during the battles:

Sa pamamahala ni Hen. del Pilar at ng kaniyang kapatid na si Coronel Julian del Pilar ang mga kawal ng Brigada ay nakilabang parang leon at tigre dahil sa mahigpitang labanan at sa tuwa sa mga nabubuwal na Amerikano sa mahigpitang putukan. Dahil dito'y halos napuksa ang tauhan ng Unang Regimiento lalong-lalo na ang Unang kompanyang pinamamahalaan ko. Sa labanang ito si Cor. del Pilar ay tinamaan ng punlo sa kaliwang balakang at si Hen. del Pilar ay hindi mapaknit sa pamamaril sa kalaban.

Kinabukasan sa pagitan ng Meycauayan at Marilao ay muli kaming napalaban. Dito'y napatay ang isang pinunong Amerikano. Ang kasama kong Punong Kawal Felix de Jesus ay tumanggap ng apat na tama ng punlo ng kaaway, na hindi naman lubhang kabigatan.¹⁶

Their struggles bore fruit as the brigade made some headway in its defense of the homeland against the Americans. They repelled enemy advancing troops during a series of skirmishes:

Sa unang araw ng labanan ika-22 ng Abril ay isang Korneting Amerikano ang napatay. Nakuha ang bangkay nito sapagka't naiwan ng mga kasamahan

*at doon nalibing sa libingan ng bayang Baliwag. Sa ikalawang araw ika-23 ng buwan ding ito ay si Coronel Stotseburg naman ang napatay.*¹⁷

These victories, however, did not seem to satisfy the Filipino leaders as political rifts began to show within the Aguinaldo-led government. Policy differences were evident between Luna and Aguinaldo. The latter wanted peace with the Americans as he sent representatives to Gen. Elwell Otis. Luna saw this as an act of treason and demanded their exile. What we hear of next is the assassination of Luna in Nueva Ecija.

The death of Antonio Luna, considered among the brightest of Aguinaldo's generals, turned out to be one of Aguinaldo's stumbling blocks. Isidro Wenceslao even writes about his role in the incident:

*Nang buwan ng Mayo, 1899 ang Hen. del Pilar ay tumanggap ng isang utos na galing sa pangulong Aguinaldo ng siya'y tagpuin sa San Isidro, Nueva Ecija kasama ang kaniyang mga kawal. Pagdating doon ay sinabing siya'y sumama sa Banban, Mabalakat at Angeles dahil sa isang maselan at mahalagang pakay. Pagkatapos naming makakain ng hapunan ay nilapitan ako ng magkapatid na Hen. at Cor. del Pilar. Nakikilala ba ninyo si Hen. Luna? Ang sagot ko'y opo. Siya'y hahanapin at huhulihin sa buhay o patay, sapagka't siya'y nasasakdal sa kasalanang alta traicion. Pagdating namin sa bayang nabanggit ay isinagawang lahat ang dapat gawin.*¹⁸

Various accounts of Luna's murder are indeed chilling. Their details match the orders executed by Wenceslao a few days later. Gregorio Zaide writes:

Aguinaldo, who had been Luna's friend and admirer, came to believe that his life was in jeopardy. To protect himself, he sent confidential letters to his trusted friends and loyal comrades-in-arms soliciting their continued devotion and aid.

On June 3rd, he received a telegram from Luna who was encamped in Bautista, a barrio of Bayambang, asking for a conference. For some strange reason, he left Cabanatuan for San Isidro in the morning of June 4th, without replying to Luna's telegram.¹⁹

Manuel L. Quezon, Aguinaldo's aide-de-camp, shares the following:

We made the trip on horseback from Cabanatuan to San Isidro, where we found a force of at least three thousand men under the command of General Gregorio del Pilar... General Aguinaldo ordered all the officers who were then in San Isidro to come up to his residence, and there, without any explanation for this unexpected and unusual procedure, he made us swear that we would fight by his side against all comers. Very early the next morning, we proceeded in the direction of Bayambang where we arrived late at night. On this trip, for the first time, I saw General Aguinaldo dressed in his full military uniform with his insignia as a full general. I asked him if he was

celebrating some happy event, and he just smiled and said nothing.²⁰

After the death of Antonio Luna, the del Pilar Brigade was assigned to go to Dagupan, Pangasinan to clean up the town of any corrupt practices. The group was successful in instilling discipline in the town. They stayed there from June until November 1899. Despite this, the other towns in the Philippines were slowly falling into the hands of the superiorly armed Americans. Running out of room and being pursued by the Lawton-Wheaton-McArthur offensive towards the north, Aguinaldo ordered his troops to adopt guerilla warfare. This bought more time for the Filipinos as it slowed down the advance of the Americans. McArthur writes of this in his report to the United States Secretary of War:

Indeed, it is now the most important maxim of Filipino tactics to disband when closely pressed, and seek safety in the nearest *barrio* – a maneuver quickly accomplished by reason of the assistance of the people, and the ease with which the Filipino soldier is transformed into the appearance of a peaceful native. The success of this unique system of war depends upon almost complete unity of action of the entire native population.²¹

The del Pilar Brigade left for the town of Sta. Barbara to meet with the army of the retreating Aguinaldo. The group was divided in two when it met its enemy in the town of Manaoag. Wenceslao detailed the battle that ensued:

Nang magkasamasama doon ang bilang ng lahat ng kawal ay umabot sa dalawang libo at ito'y inilagay sa ilalim ng kapangyarihan at pamamahala ni Hen. del Pilar. Naghanda na ang lahat at pinasimulan ang paglakad. Pagdating sa bayan ng Manaoag, Pangasinan ay napalaban ang mga naklalakbay sa mga kawal na pinamumunuan ni Hen. Young. Sa sagupaang ito ang lakas pinagsama ay nahati sa dalawa. Kaming nangunguna na pinamamahalaan ni Hen. del Pilar ang siyang nakalusot at nakaiwas sa kalaban kasama si Hen. Aguinaldo. Ang panghuli na pinamamahalaan ni Coronel Montenegro at Hen. Concepcion ay naiwan at nahiwalay sa amin. Dito kasama ang ina ng Pangulong Aguinaldo, anak na lalaki at si Coronel Leyba.²²

The chase went on across twenty-two towns of Pangasinan, La Union, and Ilocos Sur. Upon reaching the town of Concepcion, Ilocos Sur (now called Gregorio del Pilar), del Pilar took interest in the pass at Mount Tirad. He saw the strategic advantage of the location. Wenceslao witnessed the general's strategy-making:

Pagdating sa gulod si Hen. del Pilar ay bumaba sa kabayong kaniyang sinasakyan at namahingang sandali sa ibabaw ng isang batong malaki. Pagkatapos ay nagmasid-masid at sinabing: "MAINAM NA POOK ITO: HINDI MAAARING MAKUHA KAAGAD-AGAD NG MGA AMERICANO KUNDI SA IBABAW NG AKING BANGKAY SILA MAGDAAN!" Dagling ipinagutos sa aming ipagawa ang tatlong tanggulan sunod-sunod. Pagkayari ay nilagyan ang mga tanggulan

*ng mga kawal na magsasanggalang pati ng mga landas na maaaring pagdaanan ng mga kaaway.*²³

As barricade defenses were set, twenty-six men of del Pilar stood their ground to man the pass. The del Pilar Brigade, officers, some troops, and prisoners of war marched on to the town of Cervantes where Aguinaldo was. On 1 December, del Pilar and his men spent the night at Angaki (now known as Quirino).²⁴ Wenceslao recalls the heavy fighting that followed:

*Pagkaumaga ay tumanggap ng pasabi na ang mga kawal na nasa tanggulan ay nakikipaglabang mabuti sa mga Amerikano. Kaya noon din kaming lahat ay umakyat sa bundok ng Tirad. Pagdating sa itaas ako'y inatasang tingnan ang mga kawal na nasa landas sa gawing kanan ng Tirad. Nang ako'y pabalik na ay kasalukuyan ang putukan sa magkabilang panig. Ang aking mga kasama'y hindi na nakalapit sa pook na kinalalagyan ng Hen. del Pilar, sapagka't hindi makita ang daraanan gawa ng makapal na usok dahil sa masinsing putukan.*²⁵

Sgt. Melencio Cabigao, who was also at Tirad Pass, affirmed the intensity of the battle: "Heavy artillery and rifle fire rained on the men at Tirad Pass for half a day. The Americans could not dislodge the Filipino force guarding the pass."²⁶ However, things turned for the worse for del Pilar when the Americans received information on another route leading to a place where the defenders were exposed.²⁷ It was during this battle that the young general was killed.

Only eight of the sixty men defending the Pass were able to tell the tale; one of them was Wenceslao:

*Kaya nang mapawi ang usok at nahinto ang putukan
ay bigla na lamang aming tinanggap ang pagkamatay
ni Hen. del Pilar. Dagli naming ipinagbigay alam kay
Hen. Aguinaldo sa Cervantes ang nangyari.*²⁸

After relaying the news of del Pilar's death to Aguinaldo, the group went up to Bontoc in the mountains of Benguet where they spent the night. Learning that the Americans were near the following morning, Wenceslao scrambled to leave the camp. Together with some of the Bulacan men, it was there where he became separated from Aguinaldo's contingent.

Wenceslao and his companions trekked the mountains for days until they found themselves in the town of Tagudin in Ilocos Sur. They were taken care of by the people they met. Through their generosity, Wenceslao's group was able to find its way back to Dagupan and eventually to Bulakan.

The last paragraph of Wenceslao's memoirs was a tribute to the First Regiment of the del Pilar Brigade composed of 1,204 soldiers and 38 officers. He kept a picture of the group and wrote a short reflection on the camaraderie that they had:

Sa alin mang sandaling makita ang nasabing larawan
ay dalawang bagay agad ang maghahari sa aking
kalooban. Una: ang dalanging kahimanawari ang
aking mga naging kasamang nagsiyao na ay nasa

piling ng Dakilang Bathala. Ikalawa: ang pasasalamat sa Maykapal na hanggang ngayo'y binibigyan pa ng mahabang buhay, бага man nagiisa na.²⁹

Isidro B. Wenceslao passed away on 21 July 1975, at the old age of 97. He gave up military life in 1902 and spent 46 years as a teacher under the Bureau of Education. Until the end of his years, he continued keeping ties with Aguinaldo and the other veterans from the recent wars against Spain and the United States.

ANALYSIS

There are a few things that may be discussed from Wenceslao's account of the Revolution: the need for education, a myopic vision, and a genuine Filipino leader.

It may be important to note that a number of those who joined the Revolution saw the need to fight for independence because they knew that freedom is essential to human beings. More and more people at the turn of the century realized this principle and studied it. Filipinos who studied in schools like San Juan de Letran, Universidad de Santo Tomas, Ateneo Municipal, and the Escuela Normal de Maestros became key players in the Revolution.

The historian Fr. John Schumacher discusses the influence of education on these people:

In imparting to its students a humanistic education in literature, science and philosophy, in inculcating principles of human dignity and justice and equality

of all men, it effectively undermined the foundations of the Spanish colonial regime... The eyes of these Filipinos had been opened to a much wider perspective than their narrow Philippine experience before they ever set foot in Europe, and they would no longer accept the established order.³⁰

The more Filipinos become informed and trained to use what they learned, the more they benefited from the educational system. Schumacher continues that “the growth of education was producing an *illustrado* class, not to be completely identified with the wealthy.”³¹

Education became an equalizer among the people living in the islands. It gradually unmasked what was unjust and inequitable. It encouraged people to ask questions that would benefit the greater good. It gave the Filipino the power to imagine. This may have been one of the reasons why Wenceslao, his schoolmates, friends, and relatives, came together and joined the Katipunan and eventually, took dominant roles in the Revolution.

Yet what had started seemed difficult to continue. Rizal may have been right in saying that the Filipino nation was not yet ready for nationhood that would be born through a revolution. A government that was prematurely brought together by war could not have been ready to address the pressing needs of a very young nation.

In his book *A Nation Aborted*, Floro Quibuyen argued that “the tragic course of the Revolution had begun much earlier in the failure of Bonifacio and Aguinaldo

in 1897 to forge a united leadership.”³² Politics became the main point of contention. Still in their youth, many revolutionaries found themselves rallying behind select powerful men. When these leaders were taken out of the picture, demoralization set in. It was difficult for their subordinates who joined the bandwagon, only to be left alone afterward.

The del Pilar Brigade, though endured a lot of well-appreciated sacrifices and started as an independent Katipunan group, might have eventually lost itself amidst the politics of the Aguinaldo government. Although the Brigade's members might have had the right and heroic intentions, the Brigade was still bound by military obedience under the service of its chief Aguinaldo. They might have been used as a political pawn without even being aware of it.

The fledgling nation could not stay united because it did not know what it takes to be united. Its leaders focused on replacing the Spanish government with their own. Even if the Spanish government surrendered directly to them and not to the Americans, the revolutionary leaders would still not have a clear, coherent, and single vision of what to replace the existing government with. Each had his idea of what a government would be like; there were influences from Mabini, Paterno, del Pilar, Bonifacio, Luna, and even Aguinaldo himself.

Keeping their act together was where the ilustrados and the leaders of the Revolution failed at. It seemed that certain personalities were selfishly jockeying to be the

“king of the hill” instead of sharing their knowledge and experiences with others through interaction. A powerful few prioritized and protected their vested interests, and ultimately failed to address the core need of the Filipino people: building trust in the fledgling nation.

We have read a lot on political and military conflicts such as Aguinaldo versus Bonifacio, Luna versus Aguinaldo, and the revolutionists versus the foreigners. But it is difficult to find in our history books the conflicts that are found and fought within ourselves as individuals. Such interpersonal conflict on doing what is right and wrong is expounded by Quibuyen:

Looking at the sorry mess in which the Philippines finds itself today, one wonders if all that sacrifice has meant anything at all. But if Jose Rizal were confronted with this question, he would surely have replied that a good man or woman has no choice but to do what is right.³³

We are simply given no choice but to persevere in doing what is good. This task is for the entire Filipino nation to pursue; but at the same time, it will need a leader who has already conquered himself first—one who will do what he must because, through his discernment and in his conscience, he believes that it is right.

It has often been a thorn in our side to discover leaders who prioritize their own needs instead of those of their constituents. We seek leaders who do not poison the

people with empty and flowery words but back up what they declare with proper action. We seek leaders who refrain to rest on their laurels (or on the laurels of others), and continually strive for the good of the nation.

History shows us that in searching for our leaders, we also search for the virtues that build and sustain the soul of our nation. These are the virtues that are alive and treasured in daily Filipino life. We live by these virtues as we see them being practiced by the people we look up to. And in time, we hope that we may pass on what has been bequeathed to us. The great philosopher Plato emphasizes the importance of instilling virtues to the youth (with the term also referring to a nation):

You know that the beginning is the most important part of any work, especially in the case of a young and tender thing; for that is the time at which the character is being formed and the desired impression is more readily taken... Shall we just carelessly allow our children to hear any casual tales which may be devised by casual persons, and to receive into their minds ideas, for the most part, the very opposite of those which we should wish them to have when they are grown up?

We cannot... Anything received into the mind at that age is likely to become indelible and unalterable, and therefore it is most important that the tales which the young first hear should be models of virtuous thoughts...

Then will our youth dwell in the land of health,
amid fair sights and sounds, and receive the good in
everything; and beauty, the effluence of fair works,
shall flow into the eye and the ear, like a health-
giving breeze from a purer region, and insensibly
draw the soul from the earliest years into likeness
and sympathy with the beauty or reason.

There can be no nobler training than that.³⁴

Given what we have now, we as a nation have a lot of
catching up to do.

NOTES

- 1 Jose P. Rizal, *El Filibusterismo*, trans. Ma. Soledad Lacson-Locsin (Makati: Bookmark, Inc., 1996.), 410-411.
- 2 Isidro B. Wenceslao, "Talambuhay At Mga Karanasang Dinanas Sa Larangan Ng Himagsikan Laban Sa Mga Kastila At Digmaan Laban Sa Mga Amerikano Ng May Katha Wenceslao." *Memoirs*, 1958.
- 3 Ibid.
- 4 Ibid. Wenceslao gives the names of his classmates at the Escuela Normal de Maestros. "Ako ay nagpaiwan dahil sa ang aking mga kasamahang nagaaral sa Escuela Normal de Maestros na sina: Emiliano at Daniel Tirona, Flaviano Yenko ng Kabite, Eusebio Panuncio ng Batangas, Melencio Madrigal ng Marinduque, Eduardo Llanera ng Nueva Ecija, Simeon Mandak ng Ilokos Sur, Cipriano Vecuna ng Laguna, Mariano Leuterio ng Mindoro, Ramon Alvarez ng Zamboanga, Mindanao at Adeodato Lava ng Bulakan, Bulakan ay hindi nababalisa." Some names in the list are identified and acknowledged by Teodoro M. Kalaw in his book,

The Philippine Revolution, (Rizal: Jorge B. Vargas Foundation, 1969).

- 5 Wenceslao, "Talambuhay."
- 6 Gregorio F. Zaide, *The Philippine Revolution*, (Manila: The Modern Book Company, 1954), 137. Gen. Eusebio Roque was captured and shot a week later in another battle. This left the Bulacan military contingent with a vacuum in its leadership. In the next months, del Pilar proved to be a leader fit enough to carry on the Revolution in the area.
- 7 Isaac C. Cruz, Jr., "The Battles of Heneral Goyo" in *Alay ng Bayan ng Bulakan kay Hen. Gregorio del Pilar sa ika Sandaang Taon ng Pagsilang*, Souvenir Program, 1975.
- 8 Teodoro A. Agoncillo, *History of the Filipino People*, (Quezon City: Garotech Publishing, 1990), 167.
- 9 Wenceslao, "Talambuhay."
- 10 Emilio F. Aguinaldo, *My Memoirs*. Vol.1, trans. Luz Colendrino-Bucu (Manila, 1967), 1:178. It was with General Aguinaldo whom del Pilar shared his plans in the raid of Paombong two months prior. Aguinaldo advised that the raid be done either on a Sunday or a holiday when people were hearing Mass. Del Pilar successfully carried out of the plan.
- 11 Zaide, 162. Other details of the pact included the surrender of arms and the general amnesty for the revolutionists.
- 12 Wenceslao, "Talambuhay."
- 13 Zaide, 164.
- 14 Wenceslao, "Talambuhay."
- 15 Zaide. 306. The officer of Luna's black guards writes about this special detachment of twenty-five, dead shots and models of courage: "They usually approach the enemy lines and from behind the gaps and rough places in the land which they knew

to the square inch, to surprise the enemy, discharging some well-placed shots and returning again from where they had come.”

16 Wenceslao, “Talambuhay.”

17 Wenceslao, “Talambuhay.” “Kornete” means bugler.

18 Wenceslao, “Talambuhay.”

19 Zaide, 320.

20 Zaide, 320–321. This may also be found in *The Good Fight*, (New York and London: D. Appleton-Century Co., 1946), 44–45.

21 Zaide, 330.

22 Wenceslao, “Talambuhay.” Zaide confirms this as he writes that Felipe Buencamino together with Aguinaldo’s mother and son were captured near Pozzorubio on 16 November 1899. Aguinaldo escaped the American dragnet.

23 Wenceslao, “Talambuhay.”

24 Cruz, “The Battles of Heneral Goyo.”

25 Wenceslao, “Talambuhay.” Isidro was tasked to oversee the men at the right flank at Tirad Pass.

26 Cruz, “The Battles of Heneral Goyo.” These are from the accounts of Sgt. Melencio Cabigao.

27 Zaide. 332. A native named Januario Galut showed the enemy a lonely path on the other side of the pass. The American forces sandwiched the Filipino defense from the front and from the rear.

28 Wenceslao, “Talambuhay.”

29 Wenceslao, “Talambuhay.”

30 John N. Schumacher, SJ, *The Making of a Nation*, (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1991), 21.

31 Schumacher, 23.

- ³² Floro C. Quibuyen, *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*, (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999), 254.
- ³³ Quibuyen, 313.
- ³⁴ Plato, *Republic*, 386a-412b. <http://www.sonoman.com/politics/Beginnings.htm>

REFERENCES

- Agoncillo, Teodoro A. *History of the Filipino People*. Quezon City: Garotech Publishing, 1990.
- Aguinaldo, Emilio F. *My Memoirs*. Vol.1. Translated by Luz Colendrino-Bucu. Manila, 1967.
- Cruz, Isaac C. Jr. "The Battles of Heneral Goyo" In *Alay ng Bayan ng Bulakan kay Hen. Gregorio del Pilar sa ika Sandaang Taon ng Pagsilang*. Souvenir Program, 1975.
- Plato. *Republic*. October 9, 2004. <http://www.sonoman.com/politics/Beginnings.htm>.
- Quibuyen, Floro C. *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press. 1999.
- Rizal, Jose P. *El Filibusterismo*. Translated by Ma. Soledad Lacson-Locsin. Makati: Bookmark, Inc., 1996.
- Schumacher, John N. *The Making of a Nation*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1991.
- Wenceslao, Isidro B. *Talambuhay at mga Karanasang Dinanas sa Larangan ng Himagsikan Laban sa Mga Kastila at Digmaan Laban sa mga Amerikano ng may Katha Wenceslao*. Memoirs, 1958.
- Zaide, Gregorio F. *The Philippine Revolution*. Manila: The Modern Book Company, 1954.

APPENDIX

Figure 1. Brigada del Pilar. General Gregorio H. del Pilar poses with his troops. (Public Domain)

Figure 2. Captain Isidro B. Wenceslao in military uniform. (Personal Memoirs)

**APPENDIX: MEMOIRS OF ISIDRO WENCESLAO, 1958.
DIRECTLY TRANSCRIBED FROM THE ORIGINAL TEXT.**

**TALAMBUHAY AT MGA KARANASANG DINANAS
SA LARANGAN NG HIMAGSIKAN LABAN SA MGA
KASTILA AT DIGMAAN LABAN SA MGA AMERIKANO
NG MAY KATHA WENCESLAO**

Akong Isidro Wenceslao at Bustamante ay kumita ng unang liwaanag sa Nayon ng Pitpitan, bayan ng Bulakan, lalawigan ng Bulakan ng ika-13 ng buwan ng Mayo ng taong 1878. Ako ang pangalawang anak ng magasawang Daniel Wenceslao at Bernarda Bustamante. Sa gulang walong taon ay nagsimula ng pagaaral sa ilalim ng isang guro sa nayon na ang pangalan ay Caludio Godoy, Lumpo. Pagkatapos dito ay pumasok sa paaralang bayan sa kabayanan na pinamamahalaan ni Maestro Agaton Achoy. Nang taong 1893 ay nagpatala sa Escuela Normal de Maestros sa Maynila na pinamamahalaan ng mga paring Heswita. Nang ika-12 ng Mayo ng taong 1896 ay umanib sa Katipunan ng may pamagat na “KAMALMAHALAN AT KATAASTAASANG KATIPUNAN NG MGA ANAK NG BAYAN.”

(Nang buyan ng Marso ng taong 1896 sina Lus Gatmaitan at Doroteo Karagdag at mga kasama ay napaanib sa nasabing kapisanan na pinangungunahan ng SUPREMO ANDRES BONIFACIO, na natatag sa daang Candelaria, Tundo, Maynila ng ika-7 ng Hulyo ng taong 1892, sa bahay ni G. Adeodato Arellano, bayaw na buo ni Gat MARCELO H. DEL PILAR. Ang dalawang binatang ito at mga kasama

ay binigyan ng pahintulot at kapangyarihang makapagtatag ng mga Balangay ng Kapisanan sa lalawigan ng Bulakan.

Sa Malolos unang natatag ang “BALANGAY APOY” na ang bumuo ng pamunuan ay sina: Luis Gatmaitan, pangulo; Ramon de Leon, kalihim; Victoriano Gatmaitan, ingatyaman; Antonio Bautista, tagausig; Gregorio Santos, taliba; at Isidoro Torres at iba pa, mga kasapi.

Palibhasa’y si Doroteo Karagdag ay taga Bulakan, Bulakan, kaya doon siya unang nagtatag ng isang Balangay na pinamagatang “ULIRAN,” na ang bumuo ng pamunuan ay sina: Doroteo Karagdag, pangulo; Anacleto Enriquez, kalihim; Vicente Enriquez, ingatyaman; Manuel Garcia, tagausig; at Ricardo Martin. Ang pamunuan ay daling nagpasimula ng pagtanggap sa mga bagong sasapi sa Kapisanan. Sa pagsubok o inisasyon ay doon sa pook na kung tawagin ay KABABAN, hindi LIBIS ng gaya ng palagay ng iba, pagaari ni G. Francisco Fernando, ama ni Dr. Juan Fernando.)

Nang dumating ang buwan ng Hunyo ng taong 1896 kaming mga nagaaral sa mga paaralang Ateneo de Manila at Escuela Normal de Maestros na pinamamahalaan ng mga paring Heswita ay nagsiluwat sa Maynila upang magpatuloy ng pagaaral. Datapwat ng umabot sa kaalaman ng prayleng Kastila Mariano Gil, kura sa Tundo, Maynila, ng ika-19 ng Agosto ng 1896 ang pagkakatatag ng KATIPUNAN at ng kanyang layunin, ang mga nagaaral sa Ateneo de Manila ay isa-isang umuwi sa Bulakan, Bulakan. Ako ay nagpaiwan dahil sa ang aking mga kasamahang nagaaral sa Escuela Normal de Maestros na sina: Emiliano at Daniel Tirona,

Flaviano Yenko ng Kabite, Eusebio Panuncio ng Batangas, Melencio Madrigal ng Marinduque, Eduardo Llanera ng Nueva Ecija, Simeon Mandak ng Ilokos Sur, Cipriano Vecuna ng Laguna; Mariano Leuterio ng Mindoro, Ramon Alvarez ng Zamboanga, Mindanao at Adeodato Lava ng Bulakan, Bulakan ay hindi nababalisa.

Dahil sa pagsiklab ng Himagsikan ng ika-26 ng buwan ng Agosto ng 1896 sa pamumuno ng Supremo ANDRES BONIFACIO ang mga pinuno at mga kasapi sa iba't ibang Balangay ng Katipunan sa bayan-bayan ay nagpulong at ipinasyang magsilabas na ng bayan at nagkatipon sa Masukol, Paombong, Bulakan sa ilalim ng pamumuno ni G. Isidoro Torres, Pangunahing Pinuno o Hepe ng mga manghihimagsik.

Dahil sa pagilag sa mga mararahas at malupit na pahirap at parusa na ginagawa ng mga maykapangyarihang Kastila ay naipon sa Masukol ang may tatlong libong anak ng bayan na walang panglaban maliban sa mga TALIBONG, SIBAT NA BAKAWAN, BUHONG BOKAUE, ilang BARIL AT REBOLBER. Dahil din sa paglaganap ng nagaapoy na himagsikan ang aking mga kasamahang nagaaral sa ESCUELA NORMAL DE MAESTROS ay napilitan ding magsiuwi sa kani-kanilang bayan at nagkataon namang siyang pagdating ng aking ama upang ako'y iuwi na sa Bulakan sa nayon ng Pitpitan.

Nang malaman ng magkapatid ng Julian at Gregorio ang aking pagdating ay ipinatawag agad upang makisama sa paguusapan at pagpapasyahan kung ano ang dapat gawin sa kasalukuyang nangyayari. Sa pulong ay pinagkasunduang

magtungo sa Masuko at makisama sa may tatlong libong Katipunerong naiipon doon. Kaya nga ng ika-13 ng buwan ng Nobyembre ng 1896 ay naparoon kami nina Julian, Goyo at mga kasama. Hindi kami nagtagal doon at nagbalik sa Pitpitang pinanggalingan namin dahilan sa ang pook ay totoong mahina at mapanganib. Kaya noon pa lamang nasabi ko sa sarili na si Goyo ay may karanasan yata sa pagkamilitar.

Pagkaraan ng dalawang araw makapanggaling doon ay tumanggap kami ng pasabi na ang KANONERONG NAPIDAN ay dumaong sa bukana ng WAWA upang alamin ang gagawing paglusob sa mga katipunerong naiipon doon. Dahil sa kakulangan ng sandatang panglaban at mahirap ipagtanggol ang pook ay ipinasyang umakyat ng bundok. Binagtas nila ang bayan ng Hagunoy. Pagdating nila sa nayon ng Bagbag, bayan ng Kalumpit ay napalaban. Maraming Katipunero ang napatay. Ang mga natira ay nagpatuloy hanggang sa makarating sa bayan ng San Rafael, Bulakan. Sa patio at sa loob ng simbahan nagipon. Hindi nagluwat ay sinalakay sila ng mga kaaway. Lalong maramiraming buhay ang naputi sa labanang ito, kabilang ang Pangalawang Pinunong ANACLETO ENRIQUEZ na taga Bulakan, Bulakan. Ang mga natira sa labanan ay nahati sa dalawang pangkat. Ang una ay nagtungo sa bundok ng Balingkupang at ang ikalawa'y sumama sa hukbo ni Hen. EUSEBIO ROQUE, alias Maestrong Sebio, sa bundok ng Kakarong, Pandi, dating sakop ng Bigaa.

Nang magtatapos ang buwan ng Nobyembre ng 1896 kaming magkakasama na naiipon sa nayon ng Pitpitan ay naparoon sa Kakarong upang makisama sa hukbo ni

Maestrong Sebio, pinakamataas na puno doon. Humarap kami sa kaniya at malugod na tinanggap ng Supremo, kaya noon din ay nabilang na kawal ng Inang Bayan na magtatanggol sa kaniya.

Nang ika-25 ng buwan ng Disyembre ng 1896, araw ng Pasko, kaming lahat na nasasakupan niya ay tinipon sa ibabaw ng gulod upang alalahanin ang pagsilang ng “DAKILANG MANANAKOP,” ipagbunyi at dakilain ang ating “BANDILA” at luwalhatiin ang K.K.K. Nang kinahapunan ay ginanap ang pagsasanay ng mga kawal sa lubos na kasiyahan at galak at ipinagsigawang “MABUHAY, MABUHAY” ang ating Inang Bayan.

Nang ika-27 ng hapon ng buwan ding ito ay muli kaming tinipon sa ibabaw ng bundok na malapit sa aming kuwartel upang manumpa at humalik sa “BANDILA” bilang pagpapakilala ng handang magpakamatay ng dahil sa iniibig at minamahal na bayan.

Nang ika-28 ng Disyembre bago magumaga ay handa na kami, kaya nga't nang ang araw ay pantay tao na ay nakita na naming ang bayan ng San Rafael, na aming papasukin at sasalakayin. Nang pumapasok sa kabayanan ay nagpapatok ng PALKONETE o LANTAKA na halos ikinabingi ng lahat dahil sa tunog. Nagpatuloy kami hanggang sa harap ng tribunal at dito nakilaban ng harapan, nguni't hindi namin nakayang magapi ang kaaway sapagka't nasa matibay na tanggulan sila. Iniwan namin ang pakikilaban dahil sa tinanggap na pasabi na may maraming dumarating na saklolo sa kalaban na galing sa Baliwag at Norzagaray. Nang makalayo na kami ay nakadinig ng putukan, pagkat

ang akala ng mga sumaklolo ay kami na ang naroroon sa kombento.

Dahil sa pangyayaring ito ay kami naman ang pinagtalakupan sa Kakarong ng mga Kazadores, Infanteria at Guardia Civil ng unang araw ng Enero ng taong 1897, na nanggaling sa Sta. Maria, Bigaa, Bulakan, Kingwa (ngayo'y Plaridel), Angat at San Rafael. Ang mga anak ng bayan ay lumaan at humarap sa mga kaaway. Maraming anak ng bayan ang nasawi sa labanan nguni't ito'y hindi naging sanhi upang masiraan kami ng loob. Nang inaakala naming hindi magagapi ang kaharap na kalaban sa pook na aming kinalalagyan, ang ginawa ni Goyo del Pilar ay hinawi ng putok ang mga kaaway upang ang mga magkakasama ay magkaroon ng pagkakataong makaiwas at huwag makulong. Sa labanang ito si Goyo ay nadaplisan sa noo ng bala ng baril, ako naman ay tinamaan ng punglo ng baril Mauser na naglagos sa bisig kong kaliwa, at ang kulata ng baril ng kaniyang kuya Julian ay tinamaan ng punglo ng Remington.

Nang kinahapunan matapos ang labanan ay nanuluyan ako sa isang kubo na tinitirahan ng magasawang matanda. Doon ako pinakain at pinatulog. Kinabukasan ng umaga matapos kaming magagahan ay nagpaalam ako sa magasawa at nagbigay ng isang taos pusong pasasalamat. Bago ako pinayagang umalis ay ibinigay sa akin ng matandang babae ang kaniyang tapis na sukob na dinampol na siya kong pinagbitinan ng aking bisig na namamaga. Pinagsamantalahan kong hanapin ang aking mga kasamahan at nang wala akong makita ay pinasimulang

talaktakin ang mga nayon ng Bigaa, Guiginto at Sta. Isabel patungo sa aming nayon ng Pitpitan. Nang dumating ako doon ay nakita kong wala na ang aming bahay at ipinagiba ng KURA sa Bulakan. Sa aking kalilingap sa paligid-ligid ng aming bakuran ay sa darating ang aking AMA at itinanong sa akin kung bakit ako duguan. Ang sagot ko'y tinamaan ng punglo ng baril sa labanan sa Kakarong kahapon ng tanghali. Dagli-dagli akong dinala sa kalawakan ng mga pinyahan at doon itinago dahil sa pangambang baka mabalitaan ng mga kazadores at Guardia Civil. Nang makaraan ang dalawang linggo ay inihatid ako ng aking Ina sa Matimbo, Malolos sa bahay ng magkakapatid ng babae na kapatid ni Pari Juan Aniag. Doon ako nagpagaling sa tama ng bala.

Ang aking mga kasamahang natira ay muling nakisama sa REAL sa Balingkupang. Dahil sa kakulangan ng sandata at kahirapang dinaranas ng mga manghihimagsik sa bundok gaya ng kasalatan sa pagkain ay ipinasiya ng kapulungan ng mga namumuno na ilipat ang REAL sa pook ng Binakod, Paombong. Sa tanggulan sa Binakod ay inayon ang hukbo na binuo ng maraming tauhan na pinamumunuan ni Isidoro Torres. Dito'y umabot sa may dalawangpu't dalawang baril dahilan sa mga Infanteria at Guardia Civil na tumakas at sumama at nakiisang damdamin sa pagtatanggol sa karapatan ng bayan.

Nang buwan ng Marso ng taong 1897 sinalakay ang REAL BINAKOD ng may 500 kawal ng Kastila at ilang maliliit na pangdigmang-dagat. Ang mga manghihimagsik ay nanglaban ng buong katapangan. Ang labanan ay

inabot ng tatlong araw, subali't ang pagkaubos ng punlong panglaban ay napilitan ding iwan ang tanggulan at ipinasiya ng mga pinuno na umakyat na muli sa bundok hanggang sa makarating sa Biyak-na-Bato. Dito si Hen. Torres ang siyang kinikilalang mataas na puno. Pinasasalakay niya ang kaniyang hukbo sa mga nayon at bayan upang mangagaw ng pagkain at sandata, pagka't dito lamang iniaasa ang pagdami nito.

Nang matapos ang labanan sa Binakod ng buwan ng Marzo, noon ay magaling na ako, ay nabalitaan ko na ang dating mga kasamahan ay naiipon sa isang malapad na sasahang malapit sa palaisdaan ni Don Luis H. Del Pilar. Ako'y nagpaalam sa magkapatid na babae at nakisamang muli sa kanila.

Sa pamamalagi namin sa latian at sasahan ay palipatlipat ng pook ang aming ginagawa. Kung minsan nasa Babangad, sa Propio, sa Sta. Cruz, o kaya sa Pakayakaw, Paombong at iba pang pook. Isang araw samantalang nagkakatipon kami sa palaisdaan ni Don Luis may nagbalitang ang kura sa Malolos kasama ang Kapitan Municipal at anim na kazadores bilang taliba ay patungong Bulakan dahil sa isang mahalagang layon. Pinagkaisahang tambangan ang pangkat ng kura sa pagbabalik sa Malolos. Si Goyo'y magkukubli sa Bisita ng Mambog, ang iba ay maglalagay ng harang tulay, ang kanyang kapatid na Julian at ako ay lalagay sa makababa ng tulay upang mamatyag kung may darating na kalaban na mangagaling sa Malolos.

Nang kinahapunan ang pangkat ng KURA sa Malolos ay nagbalik. Pagkalampas ng karuwaheng sinasakayan ng

Kura at Kapitan sa Bisita ay pinaputukan ni Goyo ang pangkat, kaya noon din ay lumagpak sa lupa ang isa sa mga taliba. Ang Kura at ang Kapitan ay nagsibaba sa sasakyan at nagsitawid ng ilog kasama ang natirang taliba pagkat may harang ang tulay.

Makaraan ang ilang araw kami ay umakyat sa Biyak-na-Bato at ipinagbigay alam sa Hen. Aguinaldo ang naging wakas ng pagkakatangbang sa pangkat ng Kura sa nayon ng Mambog. Pagkatapos makapagbigay alam si Ten. del Pilar ay humingi ng pahintulot na masalakay namin ang mga kazadores na nahihimpil sa bayn ng Paombong, Bulakan. Dahil sa labis na pagtitiwala ng Hen. Aguinaldo sa giting at talino ng binata ay agad binigyan ng pahintulot.

Sa pamumuno ni Ten. del Pilar ay nagbalik kami sa REAL. Pagdating doon ay pinasimulan ang paguusap ukol sa paraang isasagawa tungo sa tagumpay. Tulad ng pinagkasunduan, ng dumating ang araw ng Sabado ng buwan ng Sityembre si Ten. del Pilar ay makikituloy sa isang bahay na maliit sa tapat ng pagitan ng kombento at simbahan sa ibayo ng ilog ng bayan ng Paombong. Ang siyam naming mga kasamahan ay makikituloy, bilang ginabi sa kanilang paglalakbay, sa mga bahay na nasa paligid ng kombento at kami naman sa mga bahay na di kalayuan sa simbahan.

Kinabukasan, araw ng linggo, ng tugtugin ang unang eskilada ng kampana kami'y gumising at humanda. Ng tugtugin ang sunod-sunod na Tanya, ang siyam ay sunod-sunod na pumasok sa silong ng kombento. Pagkakita ni

Ten. Del Pilar sa siyam ay dagling pinaputukan ang tanod sa patio ng sambahan. Pagkarinig ng unang putok ay sabay-sabay kaming sumalakay sa paligid at loob ng kombento at simbahan. Nasamsam namin ang dalawangpu't tatlong baril na Mauser at lahat ng kagamitan sa loob lamang ng mga dalawangpung sandali.

Ang malaking tagumpay naming ito ay agad ipinagbigay alam sa Hen. Aguinaldo sa Biyak-na-Bato. Sa malaking galak at tuwa ng Heneral si Ten. Del Pilar ay itinaas ng rango. Ginawang Ten. Coronel. Ang binata ay ipinagdiwang, ipinagbunyi at binati ng mga matataas na Pinunong Pilipino na nangaroon. Sa pamamahayag na ginawa sa karangalan ng aming puno na bagong taas kami ang nangunguna at halos hindi namin napansin ang pagod.

Tumagal kami sa Biyak-na-Bato hanggang sa matapos pagusapan at lagdaan ang kasunduan. Nang ika-14 ng Disyembre, 1897 kami'y inatasan ni Ten. Cor. del Pilar na magsiuwi na sa Bulakan, sapagka't siya'y isinasama ni Hen. Aguinaldo sa Hongkong. Tinagubilinan kami sa pagdating sa Pitpitan, Bulakan ay piliin ang mga sirang baril na siyang ihaharap sa Pamahalaang Kastila sa Bulakan. Yaong matitibay at buo ay ilagay sa isang mabuting taguan upang magamit sa mga araw na darating. Ang lahat ng tagubilin ay isinagawa namin.

Dahil sa hindi pagtupad ng mga Pinunong Kastila sa kasunduan ng Biyak-na-Bato at sa pangako ng Amerika na siya'y tutulungan sa pakikidigma laban sa mga Kastila, si Hen. Aguinaldo ay nagbalik sa Pilipinas kasama si Ten.

Coronel del Pilar at Coronel Leyba upang pasimulan muli ang himagsikan.

Nang mabatid ng bayan ng Bulakan na ang kaniyang mahal na anak ay darating, kaming mga dating kasama sa pangkat ay humanda sa pagtanggap sa kaniya sa pook ng Kay Luntaw, na taglay ay LIMANG DAANG baril na AMBER na lulan ng ilang pamandawang galing sa Kabite. Lunes pa lamang ng umaga, ika-31 ng buwan ng Mayo ng taong 1898, sa ganap na ika-9:00 ng n.u. ay nagdatingan na ang dating kasama at marami pang iba na handang magtanggol sa kaapihan ng bayan.

Kami bilang pangunahing kasama sa pangkat ang siyang nangangasiwa sa pagbibigay ng baril sa mga taong sasama sa pagsalakay sa mga kaaway na nasa loob ng bayan. Nang handa na ang lahat nang ika-11:30 n.g. nilisan namin ang Kay Luntaw. Nang dumating kami sa kabayanan ay dagling kinukob ang lahat ng himpilang kinalalagyan na mga Kastila at Guardia Civil. Sa isang hudyat ng putok ng kuwitis ay sabay-sabay naming tinudla ang mga kaaway sa kanilang kinahihimpilan upang gulatin at sindakin. Sa ganitong pangyayari ay bihirang tumugon ng putok ang mga kalaban, dahil sa akalang napakarami ang dumating.

Makaraan ang sampung araw ng pagkakubkob ay tinangka ng mga kazadores na nasa kombento na lumabas upang makisama sa mga Guardia Civil na malapit sa kinalalagyan namin. Sa pamumuno ni Julian H. del Pilar, kapatid ni Goyo, ay nahadlangan namin sa tulong ng limang kasama. Sa sagupaang ito may napatay at nasugutang mga

Kastila. Silang lahat ay nagbalik sa kombento taglay ang mga patay at sugatan.

Nang ika-23 ng buwan ng Hunyo ng taong 1898, ang Kom. Mauricio Miranda at ako ay inatasang siyasin ang mga tanggulan sa Sta. Ana, Sta. Ines at Bagumbayan upang alamin ang kalagayan ng mga naroroon. Pagdating namin sa Bagumbayan ay siyang pagsampa sa ibabaw ng tanggulan ng Kapitan ng Kazadores na taglay ang isang maliit na bandilang puti. Aming nilapitan at itinanong kung ano ang ibig. Ang sagot ay ibig na nilang makipagkasundo at pagusapan ang dapat gawin. Dagli naming ipinagbigay alam ang bagay na ito sa kay Ten. Coronel del Pilar, pinakamataas na puno sa pagkubkob. Noon din sinulatan ang mataas na puno ng mga kazadores at sinabing bukas, ika-24 ng Hunyo ay paguusapan ang nauukol sa pakikipagsundo, sa bahay ni Manuel Lazaro na nasa tapat ng simbahan.

Nang sumunod na araw, ika-24 ng Hunyo ay pinagusapan ang ukol sa pakikipagkasundo at pagsuko, sa nasabing bahay ni G. Lazaro. Matapos mapagusapan ang mga bagay-bagay ng magkabilang panig ay ipinahayag sa madla ang ganap na pagsuko ng mga kalaban. Nang matalos ng bayan ang bagay na ito ay waring isang bolkan ang pumutok at sumabog. Sigawan magkabikabila. Awitan dini at awitan doon. Lahat halos ng bahay ay may nakaladlad ng watawat. Musiko magkabikabila. Galak at tuwa sa lahat ng dako. Putok ng mga rebentador. Tugtog ng batikaw sa sambahan at sa mga bisita sa lahat ng nayon. Hindi ito ang pinakatampok sa pagsuko ng mga kalaban, kundi nang dumating ang takdang panahon humarap ang hukbo ng manghihimagsik sa harap ng mga suko at nang gawin na

ang pagbibigay ng lahat ng sandata at mga kasangkapan. Samantalang ginagawa ito ang bandila ng nagtagumpay at natalo magkasiping na nakawagayway sa harap ng dalawang lakas. Ang watawat ng BATALYON ng mga Kazadores Blg. 5 nang iniaabot sa Ten. Cor. Del Pilar ay tumulo ang luha ng Kom. Ortiz, pinakamataas na puno. Ang kamatayan sa panig ng mga manghihimagsik ay sina: Ten Cor. del Pilar, Francisco Morelos, Segundo Dempio at Jose de los Reyes at sa panig ng mga kazadores at Guardia Civil ay sina: Gobernador Vicente Curve at Komandante Ortiz.

Dahilan sa malaking tagumpay ay naatasang maging Heneral de Brigada ang Ten. Cor. del Pilar. Ang bagong taas na Heneral ay hindi nagaksaya ng panahon at agad itinatag ang kaniyang hukbo na umabot sa sampung kompanya ang bilang ng unang regimiento ng Brigada na dito ako napasama bilang punong kawal o Teniente ng pangalawang kompanya. Ang kalahati ng regimiento ay biglang napadala sa Kalookan, Rizal ng buwan ng Hulyo upang kalabanin ang mga Kastila na nahihimpil sa Bahay Kalapati, ang tawag. Matapos kaming makipaglaban sa Kalookan ay doon naman ipinadala sa Daang Lemery, ngayo'y Juan Luna, Tundo at hanggang makarating sa harapan ng simbahan ng Binundo. Mula dito'y inatasan kaming magbalik sa Bulakan, sapagka't isinuko na ng mga Kastila ang LOOB ng Maynila, INTRAMUROS, sa mga Amerikano. Dahil dito ang Republika Pilipina nakatatag sa Malolos ay nawalan ng kapangyarihan at karapatang sumakop sa buong Pilipinas.

Nang sumiklab ang digmaang Pilipino-Amerikano ng ika-4 ng Pebrero ng taong 1899, ang unang regimiento

ng Brigada del Pilar ay naatasang sumaklolo sa hukbo ng Republika ng nakikipaglaban sa Kalookan, araw ng Huwebes, ika-7 ng buwan din ito. Pagdating sa pook ng labanan ang Brigada del Pilar ang siyang inihalili sa mga kawal na pinamamahalaan ni Hen. Luna. Sa pamamahala ni Hen. del Pilar at ng kaniyang kapatid na si Coronel Julian del Pilar ang mga kawal ng Brigada ay nakilabang parang leon at tigre dahil sa mahigpitang labanan at sa tuwa sa mga nabubuwal na Amerikano sa mahigpitang putukan. Dahil dito'y halos napuksa ang tauhan ng Unang Regimiento lalong-lalo na ang Unang kompanyang pinamamahalaan ko. Sa labanang ito si Cor. del Pilar ay tinamaan ng punlo sa kaliwang balakang at si Hen. Del Pilar ay hindi mapaknit sa pamamaril sa kalaban.

Kinabukasan sa pagitan ng Meycauayan at Marilao ay muli kaming napalaban. Dito'y napatay ang isang pinunong Amerikano. Ang kasama kong Punong Kawal Felix de Jesus ay tumanggap ng apat na tama ng punlo ng kaaway, na hindi naman lubhang kabigatan.

Pagdating namin sa Bulakan, Bulakan muling ginawa ang panibagong tatag ng Unang Regimiento ng Brigada del Pilar dahil sa karamihan ng nalagas sa laban sa Kalookan, upang ilaan sa mga labanang darating. Nang unang linggo ng buwan ng Abril ay iniwan namin ang bayan ng Bulakan sapagka't ang mga kalaban ay hindi daraan sa Taliptip kundi sa Bigaa, kaya kami sa Sta. Rita, Guiginto lumagay at dito nagantay sa pagdating ng kaaway. Dito ay napalaban kami. Sa aming panig ay dalawang pinuno ang nasawi, sina: Kom. Adeodato Manahan ng Bulakan at Kap. Delfin Velilla ng

Polo, Kabo Pascual Salvador at ilang kawal. Ang lahat ay doon nalibing sa libingan ng Kingwa, ngayo'y Plaridel.

Pagkaraan ng labanan dito sa Kingwa, ngayon nga'y Plaridel kami naparaan at doon lumaan sa pakikilaban sa mga kaaway na manggagaling sa Barasoan, Malolos. Sa unang araw ng labanan ika-22 ng Abril ay isang Korneting Amerikano ang napatay. Nakuha ang bangkay nito sapagka't naiwan ng mga kasamahan at doon nalibing sa libingan ng bayang Baliwag. Sa ikalawang araw ika-23 ng buwan ding ito ay si Coronel Stotsemburg naman ang napatay.

Sa Sto. Cristo ng Pulilan ay muli kaming napalaban at dito napatay ang kabayong sinasakyan ni Cor. del Pilar dahil sa tama sa tiyan. Matapos ang labanan dito ay humimpil kami sa nayon ng Makinabang, Baliwag upang mamahinga dahil sa apat na araw na pakikilaban ng Brigada del Pilar. Sa sandaling pamamahinga doon ay nagkaroon ng isang maselan at mabigat na pangyayari na nailigtas ng isang mabuting pagkakataon. Kinabukasan sina: Heneral MacArthur, Ama at Lawton ang aming nakaharap sa mga labanan sa Baliwag, Bustos, Cruz na Daan ng San Rafael, San Ildefonso at San Miguel. Sa San Ildefonso sa pagitan ng kabayanan at Maasim nagkaroon ng mahigpit na labanan at dito ako tinamaan ng punlo ng mga kaaway sa kanang hita. Pagkatapos ng labanan ay nagtungo kami sa Sibul, San Miguel upang mamahingang muli.

Nang buwan ng Mayo, 1899 ang Hen. del Pilar ay tumanggap ng isang utos na galing sa pangulong Aguinaldo ng siya'y tagpuin sa San Isidro, Nueva Ecija kasama ang kaniyang mga kawal. Pagdating doon ay sinabing

siya'y sumama sa Banban, Mabalakat at Angeles dahil sa isang maselan at mahalagang pakay. Pagkatapos naming makakain ng hapunan ay nilapitan ako ng magkapatid na Hen. at Cor. del Pilar. Nakikilala ba ninyo si Hen. Luna? Ang sagot ko'y opo. Siya'y hahanapin at huhulihin sa buhay o patay, sapagka't siya'y nasasakdal sa kasalanang "ALTA TRAICION."

Pagdating namin sa bayang nabanggit ay isinagawang lahat ang dapat gawin. Pagkatapos magampanang lahat ang mga bagay-bagay na iniatas ng Pangulo sa Hen. del Pilar, ay iniutos naman ng Hen. Aguinaldo na dalhin ang kaniyang Brigada sa Dagupan, Pangasinan upang humalili sa mga kawal na nahihimpil doon na nasa ilalim ng pamamahala ni Hen. Manuel Tinio. Linisin ang lalawigan sa mga katiwaliang nangyayari, kung sakaling mayroon. Samantalang kami naririto ang mga kawal na taga lalawigan ng Bulakan sa pamamahala ni Hen. Del Pilar ginawang lahat ang paglilinis sa atas ni Hen. Aguinaldo at nagpasunod ng mabuti at gumawa ng bagay-bagay na sukat ikapuri ng mga taga Bulakan. Dahil dito ang isa sa mga pinakamaganda at mayamang dalaga ng Dagupan ang naging GANTINGPALA sana sa mabuting pamamahalang ipinamalas samantalang nanatili doon ang Brigada del Pilar. Bakit? Sana nga.

Ang Brigada del Pilar ay tumagal sa Dagupan ng mahigit na limang buwan, mula sa buwan ng Hunyo hanggang Nobyembre ng taong 1899. Nang magtatapos ang buwang ito ay tumanggap si Hen. del Pilar ng isang pahatid kawad na galing sa Hen. Aguinaldo na doo'y sinasabing siya at ang kaniyang pangkat ay abangan o

tagpuin sa Sta. Barbara, Pangasinan kasama ang kaniyang Brigada. Matapos mabatid ang utos, ay daling ipinaalam sa lahat ng mga pinuno ng kaniyang nasasakupan, na sa ika 2:00 n.h. ay lalakad ang lahat upang tagpuin ang pangkat ng Pangulo sa nasabing bayan. Bago nagsialis o lumakad si Hen. del Pilar ay naparoon sa bahay na aking tinitirhan at sinabing ako'y maiwan na pagkat may karamdaman. Hindi ako kumibo at nagpatuloy ang Heneral sa pagalis. Ng ika-3:30 n.h. tinawag ko ang kawal na iniwan sa akin na kunin ang kabayo at lagyan ng montura o siya, at tayo'y susunod sa kanila. Nang makita ako ng Heneral ay sinabing ikaw pala'y sumama rin. Bakit? Ang sagot ko'y saka ko na sasabihin ang dahilan.

Nang magkasamasama doon ang bilang ng lahat ng kawal ay umabot sa dalawang libo (2,000) at ito'y inilagay sa ilalim ng kapangyarihan at pamamahala ni Hen. del Pilar. Naghanda na ang lahat at pinasimulan ang paglakad. Pagdating sa bayan ng Manaoag, Pangasinan ay napalaban ang mga naglalakbay sa mga kawal na pinamumunuan ni Hen. Young. Sa sagupaang ito ang lakas pinagsama ay nahati sa dalawa. Kaming nangungunang pinamamahalaan ni Hen. Del Pilar ang siyang nakalusot at nakaiwas sa kalaban kasama si Hen. Aguinaldo. Ang panghuli na pinamamahalaan ni Coronel Montenegro at Hen. Concepcion ay naiwan at nahiwalay sa amin. Dito kasama ang ina ng Pangulong Aguinaldo, anak na lalaki at si Coronel Leyba.

Pagkaraan ng labanan dito ay nilakbay namin ang dalawangpu't dalawang bayan ng mga lalawigan ng Pangasinan, La Union at Ilokos Sur bago kami nakarating

sa bayan ng Concepcion, ngayo'y Hen. del Pilar na, Ilokos Sur na nakasasakop sa bundok ng Tirad. Mula dito umakyat kami sa bundok. Pagdating sa gulod si Hen. del Pilar ay bumaba sa kabayong kaniyang sinasakyan at namahingang sandali sa ibabaw ng isang batong malaki. Pagkatapos ay nagmasid-masid at sinabing: "MAINAM NA POOK ITO: HINDI MAAARING MAKUHA KAAGAD-AGAD NG MGA AMERICANO KUNDI SA IBABAW NG AKING BANGKAY SILA MAGDAAN!" Dagling ipinagutos sa aming ipagawa ang tatlong tanggulan sunod-sunod. Pagkayari ay nilagyan ang mga tanggulan ng mga kawal na magsasanggalang pati ng mga landas na maaaring pagdaanan ng mga kaaway.

Pagkatapos ng lahat ng gawain ay bumaba kami sa Angaki kasama si Hen. Aguinaldo. Tumigil ang pangkat dito. Pagkaraan ng ilang araw bumaba sila sa Cervantes. Ako'y naiwan dito at nagantay hanggang sa pagbalik ng Hen. del Pilar, sapagka't ganito ang sabi niya sa akin bago umalis. Nang ika-30 ng Nobyembre, sa ganap na ika-1:30 n.h. ay dumating buhat sa Cervantes ang Hen. del Pilar at mga kasama. Dito kaming lahat nagparaan ng gabi. Pagkaumaga ay tumanggap ng pasabi na ang mga kawal na nasa tanggulan ay nakikipaglabang mabuti sa mga Amerikano. Kaya noon din kaming lahat ay umakyat sa bundok ng Tirad. Pagdating sa itaas ako'y inatasang tingnan ang mga kawal na nasa landas sa gawing kanan ng Tirad. Nang ako'y pabalik na ay kasalukuyan ang putukan sa magkabilang panig. Ang aking mga kasama'y hindi na nakalapit sa pook na kinalalagyan ng Hen. del Pilar, sapagka't hindi makita ang daraanan gawa ng makapal na usok dahil sa masinsing putukan. Kaya nang mapawi ang

usok at nahinto ang putukan ay bigla na lamang aming tinanggap ang pagkamatay ni Hen. del Pilar. Dagli naming ipinagbigay alam kay Hen. Aguinaldo sa Cervantes ang nangyari.

Kinabukasan umalis kami dito at nagtungo sa Bontok. Dito nagparaan ng gabi. Pagkaumaga ay bigla na lamang kaming tumanggap ng pasabi na ang mga Amerikano ay malapit na sa amin, kaya ako'y nawalan ng panahong makuha pa ang aking kabayong nakasuga at naabutan ng mga Americano. Ako'y napahiwalay sa pangkat kasama ang ilang kawal na taga Bulakan. Samasamang tinalaktak namin ang mga bundok patungo sa bayan ng Tagudin, Ilokos Sur. Bago namin sinapit ang isa mga nayon ng bayang Tagudin ay labing isang "RANCHERIA" o mga pook na tinitirhan ng mga Igorote. Sa mga pook na tinigilan namin ay wala kaming kinakain maliban sa KALABASA AT KAMOTE na bigay ng mga Igorote.

Sa nayong aming sinapit ay nataunan namin ang isang angkang nakaririwasa sa bayan ng Tagudin ay nagliliwaliw doon. Kami ay pinatuloy at pinakain sa loob ng mahigit dalawangpung araw. Dito ako natuto ng kaunting wikang Ilocano. Mula dito ay ipinahatid sa kabayanan sa pamamagitan ng isa sa kanilang katulong sa bahay. Pagdating namin sa bayan ay nagkita kami ng aking kaibigang Lardizabal na nakasama ito sa bahay ng panahong nagaaral sa Maynila. Ang ginawa naman ng aking kaibigan, makaraan ang ilang araw, ay ipinahatid kami sa Dagupan sa pamamagitan ng pagsakay sa kariton hila ng baka, bilang mangangalakal ng tabako. Sa aming tinuluyan sa nayon at kabayanan ay wala kaming inalalang kundi kagandahang

loob ang sa amin ipinakita samantalang nanunuluyan sa kanila.

Naging mahigit kaming isang buwan sa Dagupan, pagkat walang pagkunan ng sapat na halagang maibayad sa tren. Kami'y doon tumuloy at nanuluyan sa dating bahay na aking tinirahan bago sumama sa pangkat ng Hen. Aguinaldo. Sa tulong lamang ng matandang Jacinta na may-ari ng bahay ay nakapamalagi kami doon ng walang inaalaalang ano man.

Isang araw na hindi naming inaaasahan ay sa darating ang katulong (asistente) ni Kapitan Jose de los Reyes na galing sa Bulakan na inutusan ni Coronel Julian H. del Pilar na ako'y hanapin sapagka't talos niyang may sakit ako ng sila'y umuwi sa Bulakan ng buwan ng Setyembre ng 1899. Pinauwi ang nasbing katulong. Sabihin sa aking mga magulang na ako'y lumakas at gumaling sa pamamagitan ng aming paglalakbay sa mga bundok na dinaanan namin bago nakarating sa Dagupan. Padalahan ako ng halagang TATLONG PUNG PISO pagkat may kasamang kawal na taga Bulakan. Nang dumating ang halagang hiningi ko ay saka pa lamang kami nakauwi sa sariling bayan.

Sa huling talata at pangkatapusan ay aking pagbabalikang alalahanin ang UNANG REGIMIENTO ng BRIGADA DEL PILAR na binuo ng ISANG LIBO DALAWANG DAAN AT APAT NA PUNG KAWAL at TATLONG PUT WALONG MGA PINUNO AT PUNO. Sa mga kawal ay bihira na ang aking nakikita. Ang mga Pinuno at Puno ay kinunan ng larawan matapos matatag ang

hukbo ng buwan ng Hulyo ng taong 1898. Ang malaking larawan ay aking iniingatan hangga ngayon sa aking bahay sa Pitpitan, Bulakan. Sa alin mang sandaling makita ang nasabing larawan ay dalawang bagay agad ang maghahari sa aking kalooban. Una: ang dalanging kahimanawari ang aking mga naging kasamang nagsiyao na ay nasa piling ng Dakilang Bathala. Ikalawa: ang pasasalamat sa Maykapal na hanggang ngayo'y binibigyan pa ng mahabang buhay, baga man nagiisa na.

Pitpitan, Bulakan, Bulakan o 37 Arayat, Cubao,
Lunsod ng Quezon
Hunyo 12, 1958

ISIDRO WENCESLAO'S SUMMARY OF RECORDS

Name: Isidro Wenceslao and Bustamante

Parents: Daniel Wenceslao and Bernarda Bustamante

Date of Birth and Place: May 12, 1878, at Pitpitan,
Bulakan, Bulakan

Educational Attainment and Qualifications:

1. Bulacan Public Schools, 1889-1893
2. Escuela Normal de Maestros in Manila, 1893 to 1896
3. Gen. G. H. del Pilar Elementary School, 1912 to 1915
4. High School, 1915-1919
5. Passed the Junior Teacher Examination, 1924

Civil Service Eligibility: Junior Teacher

Government Service:

1. Served in the Bureau of Education for 46 years, 6 months, and 14 days from October 1, 1905, to June 15, 1952.
2. Retired: June 16, 1952.

Other Services:

1. Served during the Philippine Revolution from November 1896 to 1901.
2. Served as AIDE-DE-CAMP of Gen. Gregorio H. del Pilar from July 1898 to December 2, 1899.
3. Served as ADJUTANT to Gen. Emilio Aguinaldo from 1950 to February 1964.
4. Served as Member of Board on Pension for Veterans, Philippine Revolution, from January 24, 1951, to October 1960.
5. Retired: 1902 with a rank of Captain. NOTE: Please see the attached list of services attached to the application for pension filed at the office of the Philippine Veterans Administration, Veterans Memorial Building, Arroceros, Manila.

Affiliation to Civic and Other Organization:

1. Bulacan Province Association of Teacher, Member.
2. Katipunan founded by Andres Bonifacio May 16, 1896.
3. Nilad Lodge No. 16, Grand Lodge of the Philippines, 1917.
4. Malolos Lodge No. 46, Malolos, Bulacan, 1918 to 1972.
5. Manila Lodge of Perfection, Grand Ledge, 1922.
6. AVR, Bulacan Province, November 22, 1923 to 1972.

7. Bulacan Gardener's Club, President, 1932.
8. Kag. Hen. G. H. del Pilar, President, 1932 to 1971.
9. Samahan NORA CHANAY, Kupang, Bulakan, Adviser, 1940.
10. Alagad ni Plaridel, Bulakan, Bulakan, Member, 1940-1972.
11. Malolos Lodge No. 46, Worshipful Master, 1969.